

którego dobra doczesne, czy też życie rodzinne i uczuciowe nie mają żadnego znaczenia

Dzieło Musashiego jest niewątpliwie warte przeczytania, wprowadzając czytelnika w świat wartości samurajskich, świat, w którym tak istotną rolę odgrywały wartości moralne, dyscyplina i samodoskonalenie. „*Niezwykle ważne jest, – podkreśla mistrz Musashi – aby codzienna twoja postawa stała się postawą heihō – postawą żołnierza, a postawa żołnierza – postawą na co dzień*” (s. 42). O wiele mniejsze znaczenie mają jego refleksje natury strategicznej, które choć przesiąknięte mądrością Wschodu, to na pole walki patrzy przede wszystkim przez pryzmat pojedynku i zmagañ świetnie wyszkolonych, przejętych ideałami jednostek.

Tadeusz Dmochowski

Kazimierz Łastawski, *Od idei do integracji europejskiej*, Wydawnictwo Wyższej Szkoły Pedagogicznej TWP, Warszawa 2003, ss. 421.

Wśród publikacji wyjaśniających, porządkujących i interpretujących wiedzę o współczesnych przemianach europejskich w kontekście zjawisk i procesów integrujących cywilizacyjnie kontynenty na dużą wagę zasługuje monografia Profesora Kazimierza Łastawskiego zatytułowana „*Od idei do integracji europejskiej*”. Ukazuje się w niej złożony proces integracji państw europejskich, od rozwoju różnorodnych idei i koncepcji integracyjnych w zmieniającej się sytuacji europejskiej, wspólnych celów i zasad postępowania oraz wspólnie kształtowanych norm prawnych i instytucji. Poszukuje się najważniejszych czynników sprawczych i prawidłowości złożonego procesu integracji. Analizuje się przyczyny takich inicjatyw i przedsięwzięć, jak Europejska Wspólnota Obrony czy RWPG.

Wychodząc z założenia, że integracja europejska jest fenomenem we współczesnym świecie i odgrywa coraz bardziej znaczącą rolę, poszukuje się odpowiedzi na pytania badawcze: Co skłoniło narody i państwa do integracji? Jakie są jej uwarunkowania zewnętrzne i wewnętrzne? W jaki sposób ogólny rozwój sytuacji europejskiej wpływał na proces integracji? W jaki sposób wpłynął na ten proces blokowy podział Europy? W jaki sposób USA wpływały na przebieg

procesu integracji europejskiej? Jakie są dylematy polityki integracyjnej i euroatlantyckiego systemu bezpieczeństwa? Jaki wpływ na proces integracji wywierają interesy głównych państw europejskich i znaczących polityków? Co nowego wniosły do procesu integracji Unia Europejska? (s. 19).

Wykład zawarty w monografii podzielono na cztery części, zatytułowane: I Idee jednoczenia Europy, II Nowe ruchy i organizacje integracyjne, III Rozszerzenie zakresu i zasięgu integracji, IV Tworzenie rozwiniętej Wspólnoty Europejskiej. W ich ramach wyodrębniono rozdziały, podrozdziały, zagadnienia. Układ ten jest czytelny, starannie usystematyzowany pod względem zawartości informacyjnej.

W części pierwszej monografii wyodrębniono trzy rozdziały zatytułowane: I Prapoczątki idei integracji europejskiej, II Projekty integracyjne w latach 1919–1939, III Idea europejska w latach II wojny światowej. W części drugiej wydzielono również trzy rozdziały: IV Działania zjednoczeniowe w pierwszych latach powojennych, V Procesy integracyjne Europy w latach pięćdziesiątych, VI Nowe płaszczyzny działalności zjednoczeniowej lat sześćdziesiątych. W części trzeciej – dwa rozdziały: VII Kształtowanie się drugiego etapu integracji (1969–1979), VII Nowe kierunki działań w latach osiemdziesiątych. W części czwartej – trzy rozdziały: IX Trzeci etap integracji – utworzenie Unii Europejskiej, X Rozwój Unii Europejskiej w latach dziewięćdziesiątych, X Działania integracyjne u progu XXI wieku.

We „*Wstępie*” słusznie wskazuje się, że integracja europejska jest jednym z najważniejszych procesów we współczesnych stosunkach międzynarodowych. Jej problemy stały się priorytetem polskiej polityki zagranicznej i zajmują wiele miejsca w działalności władz państwowych w środkach masowego przekazu, w badaniach naukowych oraz licznych publikacjach. Powstały specjalizacje „europejskie” w uczelniach oraz nowe czasopisma, m.in. „Przegląd Europejski”, „Studia Europejskie”.

Zauważa się na wstępie, że „integracja” jest pojęciem wieloznacznym i różnie interpretowanym. Pochodzi od łacińskiego słowa „*integration*” i oznacza zespolenie, scalenie, tworzenie z części jednolitej całości. Występuje wiele jej definicji, bo poprzez integrację rozumie się zarówno proces scalania, zespalania, fuzję mniejszych jednostek, jak i określony stan rzeczy, osiągnięty w tym pro-

cesie. Na użytek rozważań poznawczych prezentowanych w monografii przyjmuje się, że integracja europejska jest to wielostronny proces dobrowolnego zbliżenia i powiązania wewnętrznego grupy państw, wykształcający własny ośrodek kierowniczy (s. 15).

W monografii wskazuje się, że integracja europejska bazuje na trwałym dorobku cywilizacyjnych Europy, ukształtowanym głównie przez kulturę grecką, prawo rzymskie i uniwersalistyczne idee chrześcijańskie. Realizuje wspólnie ukształtowane dziedzictwo praw i wolności człowieka, równości i solidarności, rządów prawa, pluralizmu światopoglądowego i tolerancji oraz demokratycznych reguł funkcjonowania państw. Poprzez wieki niepowtarzalne dziedzictwo Europy tworzyły takie zjawiska i prądy umysłowe, jak chrześcijaństwo, humanizm, renesans, oświecenie, racjonalizm, romantyzm, pozytywizm, liberalizm czy socjalizm, które w mniejszym lub większym stopniu obejmowały swym zasięgiem cały kontynent. W Europie występował również europocentryczny fundamentalizm religijno-cywilizacyjny, który narzucił swoje rozwiązania cywilizacyjne, kulturowe, religijne, językowe i ideowe. Był on również w przeszłości kolebką krucjat, inkwizycji, wojen religijnych i zbrojnych podbójów, kolonializmu, rasizmu, faszyzmu i stalinizmu.

Czytelnie wykazuje się, że idee integracyjne w Europie formułowali początkowo przedstawiciele elit politycznych i kulturalnych, głównie filozofowie, myśliciele i pisarze polityczni. Zakładały one najczęściej dobrowolne i przynoszące powszechną korzyść idee pokojowego jednoczenia Europy. Nie miały one jednak możliwości realizacji i na ogół pozostawały w sferze utopijnych zamierzeń. Wraz z rozwojem masowych organizacji politycznych w XIX w. inicjatorami zjednoczenia Europy stawali się przywódcy ruchów politycznych i różnych organizacji, lecz ich pomysły nie zyskiwały szerszego poparcia. Dopiero tragiczne skutki I wojny światowej wpłynęły na pokojowe inicjatywy Ligi Narodów oraz ożywiły ruchy integracyjne. Proces integracji europejskiej rozwinął się dopiero po II wojnie światowej. Od powstania pierwszych struktur integracyjnych „szóstki” zdominowali go działacze polityczni, a zadania integracyjne przejęły na siebie głównie rządy zainteresowanych państw.

Podkreśla się, że współczesne działania integracyjne nawiązują często do różnorodnych pla-

nów zapewnienia Europie wiecznego pokoju w drodze ustanowienia na jej terenie organizacji integracyjnych (konwentu, konfederacji, federacyjnej republiki chrześcijańskiej). W przeszłości rozwinęły się idee Ligi Europejskiej (ks. Adama Czartoryskiego), Stanów Zjednoczonych Europy (Victora Hugo, Karola Kautssy'ego), Unii Panoeuropejskiej (Richarda Coudenhove-Kalergiego) czy federacji europejskiej (Aristide Brianda). W projektach tych występowało wiele możliwych do wykorzystania dziś rozwiązań strukturalnych, takich, jak: wspólny parlament, wspólne rady i trybunały, zintegrowane siły zbrojne, czy uzgodnione regulacje wymiany handlowej.

W monografii podjęto próbę całościowego ujęcia różnorodnych idei integracyjnych i rozwijanych działań zjednoczeniowych. Ukazując genezę idei jednoczenia Europy podkreślono, że kultura grecka stała się naturalną bazą rozwoju cywilizacji i tożsamości europejskiej. Na obszarze Grecji zrodziły się trwałe idee filozoficzne oraz zasadnicze pojęcia wiedzy o państwie i polityce (demokracja, arystokracja, monarchia); starożytni Grecy próbowali niemal wszystkiego: od demokracji i wolności po tyranie; od gorliwej wiary i metafizyki po sceptycyzm i cynizm; od wierzeń religijnych po rozważania naukowe. Wielostronny dorobek kultury greckiej rozwinął starożytny Rzym oraz szeroko rozbudował zasady funkcjonowania państwa i prawa; integrującą rolę w tworzeniu imperium rzymskiego spełniała dobrze zorganizowana armia. Legiony rzymskie rozwinęły ekspansję tego państwa w Europie i zarazem stanowiły szkołę wychowania obywatelskiego. W późniejszych wiekach wśród dowódców armii rzymskiej rozwinęły się dążenia do szerszego wpływania na władzę w państwie. Legiony wynosiły i detronizowały cesarzy, osłabiając centralistyczną władzę i możliwości obrony granic imperium przed, zagrożeniem zewnętrznym.

W wykładzie tym zwraca uwagę refleksyjny, całościowy, ponadczasowy ogląd funkcjonowania instytucji politycznych, zwłaszcza w kontekście procesów integracyjnych i dezintegrujących ówczesny ład kulturowy.

Charakteryzując ład średniowieczny zauważa się, m.in. że od V do XV w. papieństwo było głównym czynnikiem duchowej integracji europejskiej. Eksponowało wspólne źródła wiary, uniwersalistyczną organizację kościelną i powszechnie używaną łacinę. Papież był władcą imperium chrze-

ścijańskiego, biskupi pełnili role jego namiestników w terenie, a klasztory tworzyły cytadele kultury chrześcijańskiej. Bracia zakonni, szczególnie benedyktyni i cystersi tworzyli podstawowe ośrodki życia intelektualnego, kulturalnego i gospodarczego kontynentu; rozwijali bazę jurysdykcji kościelnej, szkolnictwa, działalności artystycznej i wydawniczej, a przede wszystkim dla powstania uniwersytetów i tworzonej przez nie racjonalności naukowej. Podkreśla się w wykładzie, że średniowieczna wspólnota chrześcijańska łączyła tradycje judaizmu, dorobek klasycznej filozofii greckiej i zdobycze cesarstwa rzymskiego oraz pewne wątki kultury celtyckiej i germańskiej.

Refleksyjnie a zarazem systematyzujące ukazuje się rolę Karola Wielkiego w procesach integracyjnych kontynentu. Zauważa się, że on praktycznie unifikował Europę. Chrystianizował ziemie przyłączone do cesarstwa, zakładał szkoły z jednolitym systemem nauczania, wprowadzał jednolity system monetarny, organizował wielonarodowe armie, wprowadzał jednolity język łaciński, kodyfikował zwyczajowe prawa i rozszerzał wymianę handlową. Na swoim dworze skupił uczonych, tworząc rodzaj akademii oraz wprowadził instytucję wysłanników królewskich, których zadaniem była kontrola i ewentualne korygowanie posunięć lokalnych władców. Poprzez wydawanie zbiorów rozporządzeń zwanych kapitularami, starał się umocnić zasadę jednolitego prawa państwowego i kościelnego. Na dworze tego władcy zaczęła funkcjonować nazwa „Europa” (s. 27).

Wielce starannie, w wyważonej formie dydaktycznej przedstawiono myśl integracyjną w czasach nowożytnych; przywołano myślicieli, ich dzieła oraz główne myśli w kontekście współczesnej ich aktualności. W refleksji uogólniającej wykazuje się, że często idee integracyjne inspirowali władcy, dążący do rozszerzenia wpływów swoich państw. Proponowali likwidację lub „przekraczanie” granic państw, dla eliminowania konfliktów zbrojnych o rozszerzenie terytorium; próbowali łączyć wysiłki sąsiednich państw, by skuteczniej przeciwdziałać agresjom zewnętrznym. Projekty integracyjne w ogromnej większości zmierzały do zwiększenia poczucia bezpieczeństwa i dobrobytu narodów europejskich. Pod koniec XIX w. pojawiły się również koncepcje integracji europejskiej o charakterze hegemonistycznym, protekcyjnistycznym i nacjonalistycz-

nym. Ich inicjatorzy zmierzali do szczególnego eksponowania interesów własnych państw, a „pokojowego” uzależnienia sąsiadów. Przykładem tego była koncepcja Mitteleurop; zakładała ona tworzenie związku narodów środkowo-europejskich, podporządkowanych dominacji Niemiec. W podobny sposób rosyjskie idee panslawizmu zmierzały do zjednoczenia całej Słowiańszczyzny pod berłem carskim. Od początku XIX w. zaczęto zwracać uwagę na doświadczenie Stanów Zjednoczonych Ameryki.

Charakteryzując projekty integracyjne w latach 1919–1939 dostarczono starannie usystematyzowanej wykładni wiedzy o warunkach działań integracyjnych w Europie po I wojnie światowej, o Unii Paneuropejskiej Richarda Coudenhove-Kalergiego, projektach Stanów Zjednoczonych Europa (Propozycji Brianda i Projekcie Herriota), inicjatywach integracyjnych organizacji „stowarzyszeniowych” (Międzynarodowa Unia Stowarzyszeń Ligi Narodów, Stowarzyszenie ds. Porozumienia Europejskiego, Międzynarodowe Stowarzyszenie Współpracy Europejskiej), projekcie Stanów Zjednoczonych Narodów Europejskich, propozycjach tworzenia federacji regionalnych, rozważaniach paneuropejskich intelektualistów, próbach realizacji idei integracyjnych.

Podkreślono tu, że zasadniczy wpływ na ład europejski miała po I wojnie światowej konferencja pokojowa w Paryżu (konferencja wersalska). Przygotowała traktat z Niemcami i wypracowała formułę nowej organizacji bezpieczeństwa – Ligi Narodów. W Europie ukształtował się system wersalski, złożony z przyjętych traktatów międzynarodowych, organizacji i instytucji oraz nowych idei i zasad stosunków międzynarodowych. Liga Narodów wykorzystwała liczne projekty wiecznego pokoju, które wyszły z kręgu kultury europejskiej (s. 56).

W latach międzywojennych najbardziej nośne idee integracji ogólnoeuropejskiej prezentowali austriacki myśliciel Richard Coudenhove-Kalergi (1894–1972) i polityk francuski Aristide Briand (1862–1932); zarysowane w monografii ich istotę i aktualność w kontekście współczesnych idei integracyjnych, a przede wszystkim ich następstwa w formie ujawniania się innych inicjatyw europejskich, m.in. dotyczące tworzenia federacji regionalnych typu środkowoeuropejskiej obejmującej Litwę, Ukrainę, Białoruś i Polskę, gdzie Polska miałaby być centralnym państwem (s. 74–75).

W refleksji ogólnej zauważa się, że stosunki w Europie po I wojnie światowej nie sprzyjały dążeniom integracyjnym. Ujawniały się sprzeczne interesy głównych państw kontynentu, małą skuteczność działań miała Liga Narodów.

Prezentując idee europejską w latach II wojny światowej zarysowano kwestie: 1. Dążenia i działania niemieckie, 2. Projekty polityków brytyjskich, 3. Projekty Unii Paneuropejskiej, 4. Koncepcje rządów emigracyjnych i europejskiego ruchu oporu, 5. Próby tworzenia federacji regionalnych, 6. Stanowisko USA wobec idei integracyjnych Europy, 7. Antyfederacyjne stanowisko Związku Radzieckiego.

Wśród wizji powojennej Europy najistotniejsze kwestie stanowiły: idea przywrócenia kontroli nad Europą przez wielkie mocarstwa (przywrócenie dawnej równowagi sił w Europie, z wykluczeniem Niemiec, podział kontynentu na strefy wpływów, integracja kontynentu, ale z Wielką Brytanią pozostającą w roli zewnętrznego „zjednoczyciela”, siłowe „zjednoczenie” Europy przez Niemcy hitlerowskie (s. 85). Najważniejszą ideą stała się koncepcja Adolfa Hitlera, który różnymi sposobami dążył do tworzenia „nowego ładu” europejskiego i podporządkowania sobie – w różnorodnej formie, głównych państw europejskich.

Działania zjednoczeniowe w pierwszych latach po II wojnie światowej zarysowano w monografii w dziesięciu podrozdziałach. tj. 1. Podłoże europejskich procesów integracyjnych po 1945 r., 2. Zachodnioeuropejskie ruchy zjednoczeniowe (Europejska Unia Federalistów, Europejska Unia Parlamentarna, Nowe Ekipy Międzynarodowe, Ruch Socjalistyczny Stanów Zjednoczonych Europy, Europejska Liga Współpracy Gospodarczej – Niezależna Liga Współpracy Gospodarczej, Winston Churchill i Ruch Zjednoczonej Europy), 3. Integracja Belgii, Holandii i Luksemburga, 4. Integracja ruchów europejskich (Kongres Haski 7–10 maja 1948 r., Utworzenie Ruchu Europejskiego). 5. Plan Marshalla – zewnętrzne wsparcie integracji europejskiej, 6. Powstanie Organizacji Europejskiej Współpracy Gospodarczej (OEEC), 7. Zacieśnienie współpracy polityczno-militarnej państw zachodnioeuropejskich (Utworzenie Unii Zachodniej, Powołanie Paktu Północnoatlantyckiego), 8. Powstanie Rady Europy – 5 maja 1949 r., 9. Początki unifikacji bloku wschodniego (Plan federacji bałkańskiej, Przy-

spieszone jednoczenie bloku wschodniego, Emigracyjny projekt międzymorza – „Internarium”), 10. Utworzenie Rady Wzajemnej Pomocy Gospodarczej.

W rozdziale dostarcza się starannie uporządkowanej wiedzy faktologicznej; wydobywa się najistotniejsze ogniwa dokonujących się przemian w ładzie europejskim.

Podobnie w rozdziałach piątym i szóstym dostarczono w ładzie problemowo-chronologicznym wiedzy uporządkowanej o powstawania struktur integrujących ład ekonomiczny, polityczny i społeczno-kulturalny w Europie. Podkreślono zarówno wymiar zasług przywódców, polityków, jak i organizacji jako podmiotów zbiorowych życia politycznego. Interesująco ogląd integracji europejskiej zarysowano przez pryzmat polityki Charlesa de Gaulle’a (s. 176–177). W konkluzji uogólniającej zauważa się, że na proces integracji oddziaływał wówczas ogólny stan stosunków Wschód–Zachód.

W 1969 r. rozpoczął się tzw. drugi etap kształtowania integracji europejskiej. Szefowie państw i rządów „szóstki” w grudniu 1969 r. podjęli w Hadze ideę poszerzenia unii o państwa „północne” (Danię, Irlandię, Wielką Brytanię). W konfrontacji z praktyką wcześniejszą uległy modyfikacjom koncepcje jedności europejskiej. W monografii wskazano na ogniwa przemian dokonujących się w latach siedemdziesiątych i osiemdziesiątych.

W części czwartej przedstawiono analitycznie ogniwa przeobrażeń i tworzenia się nowego ładu międzynarodowego i europejskiego do 2003 r. i zarysowano perspektywy dalszego rozwoju procesu integracji. W wykazie dostarcza się bogatej faktografii, którą starannie uporządkowano oraz zinterpretowano w kontekście zdarzeń procesu integracyjnego. Zauważa się, że w ciągu długiego procesu dziejowego kształtowane są coraz lepsze struktury współdziałania, różne formy podejmowania decyzji oraz współpracy państw. Powstał unikalny „wspólnotowy” system polityczny, który różni się zarówno od współpracy wewnątrzpaństwowej, jak i działalności rozwiniętych organizacji międzynarodowych. System ten pozwala na umocnienie więzów wspólnotowych, koordynację interesów państw członkowskich i kontynuowanie rozpoczętych procesów integracyjnych.

W refleksji podsumowującej zawartej w „Zakończeniu” monografii podkreśla się wagę czynni-

ków okoliczności wyznaczających ład integracyjny Europy, a też zwraca się uwagę na ujawniające się bariery. Wśród nich wymieniono: różne wizje przyszłej Europy wśród państw członkowskich, różnicowane podejście do tworzenia aktu konstytucyjnego, różnicowanie poziomu gospodarczego państw członkowskich, rozbieżności cywilizacyjno-gospodarcze obu części Europy, zbyt skomplikowane treści dotychczasowych traktatów, zbiurokratyzowane i mało efektywne instytucje wspólnotowe (s. 387). Zwraca się uwagę, że państwa członkowskie zmagają się z rozwiązywaniem spraw bezpieczeństwa wewnętrznego, polityki fiskalnej i budżetowej, spraw polityki zagranicznej i obronnej, dużego bezrobocia oraz integracji w ich społecznościach milionów cudzoziemców; podlegają one też zjawiskom postępującej globalizacji.

Zwracając uwagę na dyskusyjny problem tożsamości europejskiej, podkreśla się, że jednocząca się Europa zachowuje tożsamość państw członkowskich; poszczególne państwa dobrowolnie „dzielią się” częścią własnej suwerenności z Unią Europejską, w wyniku czego powstają nowa wartość (s. 388).

Zauważa się też, że dotychczasowe sukcesy integracyjne nie przesądzą jeszcze o dalszym rozwoju procesu jednoczenia kontynentu. Istnieje nadal potrzeba wyrównywania dysproporcji gospodarczych między jej „wschodnią” i „zachodnią” częścią, likwidowania barier cywilizacyjnych oraz wspólnego poparcia dla potrzeb nowych członków. Doświadczenia procesu integracyjnego wskazują, że tworzenie nowych struktur i rozwiązań prawnych nie buduje bezpośrednio nowej społeczności europejskiej; zauważa się, że silną pozycję zajmuje nadal hybrydowy charakter Unii Europejskiej, pośredni pomiędzy federacją a organizacją współpracy międzyrządowej.

Wykład zawarty w monografii dopełniają a zrazem ilustrują załączniki: 1. ważniejsze koncepcje integracji Europy, podstawowe traktaty zawarte w procesie integracji europejskiej, etapy procesu rozszerzania Wspólnot Europejskich (Unii Europejskiej), przewodniczący Komisji Europejskiej (Wspólnot Europejskich), przewodniczący Parlamentu Europejskiego, kolejność prezydentów w Radzie Unii Europejskiej, zasadnicze struktury Unii Europejskiej. Załączniki zaprezentowano w ujęciu tabelarycznym; są one starannie opra-

cowane; dostarczają czytelnej wiedzy do studiów komparatystycznych.

Na podkreślenie zasługuje też staranne zestawienie bibliografii (s. 397–410) oraz indeksu nazwisk (s. 411–421). Są niezwykle istotne elementy z punktu widzenia zarówno badawczego, jak i dydaktycznego. Zestawienie bibliograficzne ujawnia rzeczywisty stan badań dotyczący studiów z zakresu rozpór zalania integracji europejskiej oraz wielu kwestii w niej mieszczących się, jak np. tożsamość kulturowa, funkcjonowanie instytucji politycznych, kultura polityczna, powiązania międzynarodowe.

Konkludując należy z przekonaniem wyrazić opinię, że monografia Profesora Kazimierza Łastawskiego „Od idei do integracji europejskiej” jest oryginalnym osiągnięciem intelektualnym. W pełni odpowiada ona motto „Przyszłości nie można oddzielić od przeszłości. Historia to proces ciągły. Jest jak rzeka, której górny bieg stale oddziałuje na dolny. Kto nie zna źródeł i początkowych impulsów integracji europejskiej, nie zrozumie tendencji, tradycji i pisanych oraz niepisanych reguł, które wyznaczają dzisiaj kierunek jej rozwoju”.

Dzieło zasługuje na uwagę szerokiego kręgu ludzi interesujących się przemianami europejskimi, a zwłaszcza powinna stać się lekturą studentów.

Andrzej Chodubski

Joanna Marszałek-Kawa, *Procesy integracyjne w Europie po II wojnie światowej*, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2002, ss. 144.

Na tle ujawniającej się unifikacji świata i jednocześnie umacniających się różnorodnych zjawisk lokalnych, odmasawiających ład społeczny, polityczny i gospodarczy szczególną egzemplifikację stanowi proces integracji europejskiej. Z jednej strony, obserwuje się uniwersalizację wartości kulturowych i rozwiązań społeczno-politycznych, poświęcanie przez polityków coraz więcej uwagi sprawom kontynentu i globu, tworzenie się instytucji, organizacji, stowarzyszeń międzynarodowych, zacieśnianie porozumień w zakresie polityki zagranicznej i bezpieczeństwa (w celu zachowania pokoju, ochrony praw człowieka, popierania rozwoju demokracji, pomocy krajom